

Прикарпатська Атлантида: німецько-протестантські спільноти Коломиї та Станиславова (XIX – 1-ша пол. XX ст.)

Іван ОСТАЩУК

© І. Остащук, 2016

«Богословские размышления» №17, 2016 / Спецвыпуск «Реформация: восточноевропейские измерения», с. 91-98

Анотація

Досліджено історію протестантських спільнот, які виникли в німецьких колоніях Коломиї та Станиславова у XIX – першій половині XX ст. внаслідок соціальної політики Австро-Угорської імперії. Розкрито, що німецькі приміські колонії Коломиї відіграли помітну роль у соціальному й духовно-релігійному житті міста. Проаналізовано пастирське служіння та багатовекторну соціальну, освітню діяльність Теодора Цьоклера у Станиславові, зокрема його важливу роль в інкультурації лютеранства відповідно до українських церковних традицій.

Ключові слова: український протестантизм, прикарпатські німці, Теодор Цьоклер, Коломия, Станиславів.

Abstract

The history of Protestant communities that emerged in the German colonies in Kolomyia and Stanislav XIX – the first half of the XX century as a result of the social policy of the Austro-Hungarian Empire is studied. It is proved that the German community was one of those that have brought to Ukrainian lands Protestantism, which has influenced to various areas of public life (ethics, education, economics, architecture, etc.) and without which today is difficult to imagine a spiritual picture of the national culture. Revealed that German suburban colonies of Kolomyia (Baginsberg was the largest Lutheran colony of Pokuttya) played an important role in social and spiritual and religious life of this city. The pastoral ministry and various social, educational activities of Theodor Zockler in Stanislaviv particular its role in enculturation of Lutheranism according to Ukrainian Church traditions is analyzed.

Keywords: Ukrainian Protestantism, Precarpathian Germans, Theodor Zockler, Kolomyia, Stanislaviv.

На Прикарпатті, зокрема в Коломиї та Станіславові (з 1962 р. – Івано-Франківськ) – найбільших його соціально-культурних центрах, протестантизм динамічно розвивався з XIX ст., що, зокрема, пов'язано із німецькою спільнотою, присутність якої у цих містах була зумовлена державною політикою Австро-Угорської імперії. Німецька громада була однією з тих, які принесли на українські землі протестантизм, що вплинув на різноманітні сфери життя (етика, освіта, економіка, архітектура тощо) та без якого на сьогодні складно уявити духовну картину вітчизняної культури. Як відомо, етнічне німецькомовне насе-

лення сучасної Івано-Франківської області (як і всієї Західної України) майже повністю залишило ці терени протягом 1940 р. Згідно національної політики радянської влади, за радянсько-німецькою угодою, етнічні німці змушені були переселитися до «фатерлянду».

Коротко звернемося до історії німецьких поселень на території сьогонішньої Івано-Франківської області. У середні віки на Прикарпатті, попри окремі привілеї руських князів і польських королів (з метою підвищення фахового ремісницького рівня міст), німців було дуже небагато. Проте все змінилося після входження цих земель до складу Австро-Угорської імперії (1772 р. – після т.зв. першого поділу Речі Посполитої), яка прагнула при допомозі цих іммігрантів підняти рівень сільського господарства у державі, а також урбанізувати Східну Галичину. Габсбурзький уряд, за міждержавними договорами, запрошував німців із Північної Німеччини, Надрейння, Палатинату тощо.

Як зазначає Олена Олешко, «кінець XVIII ст. був часом загального панування в урядових сферах «популяційної» теорії, яка пропагувала збільшення населення як джерела податкової і військової сили держави. На відміну від заходів, які застосовувалися на інших територіях Європи, австрійська колонізація у відносно густозаселеній Галичині полягала у доповненні існуючої системи розселення новими поселеннями, а кількість переселених за весь період к. XVIII – поч. XX ст. у сільську місцевість німців становила близько 2 % всього населення. Галичина не мала великих земель, придатних для колонізації, тому можливості розвитку мережі німецьких поселень були надзвичайно обмеженими.»^[1]

Правда, німецьке населення галицьких міст здійснило помітний внесок у соціально-культурну палітру багатонаціонального Коронного краю. Класик австрійської літератури Леопольд фон Захер-Мазох (1836–1895) у своєму творі «Дон Жуан з Коломиї» згадує про коломийського німця з приміського поселення Маріагільф – однієї з німецьких колоній цього галицького міста: «Ми їхали з повітового міста Коломиї на село. Був вечір і була п'ятниця. Поляки кажуть: «П'ятниця завжди добра на початок», але мій кучер-німець, колоніст з Маріагільфа, вважав п'ятницю нещасливим днем, бо саме у п'ятницю помер наш Господь на хресті, започаткувавши тим самим християнство.»^[2] Як бачимо, навіть для знаного австрійця, що народився у Львові, були відомі німецькі колонії Коломиї.

Внаслідок габсбурзької соціальної політики, в XIX ст. у Коломиї та її околицях з'являється шість німецьких колоній, а саме: Маріагільф (1811 р.), Багінсберг (1818 р.), Славці (1833 р.), Вінцентівка (1833 р.), Розенгек (1866 р.) і Флеберг (1892 р.). Зауважимо, що місцеві жителі у розмовно-побутовому стилі називали колоністів «швабами», хоча таке узагальнення науково не точне,

^[1] Olena Oleshko, «Planoval'no-kompozytsiyniy uklad poselen' nimets'kykh pereselentsiv v Halychyni kintsia XVIII – pochatku XX stolit'» (PhD diss., Lviv Polytechnic National University, 1999): 1.

^[2] Leopold von Sacher-Masoch, "Don Zhuan z Kolomyi," Povist'. Z nimets'koї perekkala Natalia Ivanychuk, accessed February 25, 2016, doi: <http://dotyk.in.ua/donjuan.htm>

адже Швабія – це історична територія на південному заході Німеччини у верхів'ї Рейна та Дунаю, названа на честь швабів – німців, що розмовляли на автономному швабському діалекті. Перелічені коломийські німецькі поселення відрізнялися як за конфесією, так і за автохтонними землями переселенців: Маріягільф, Розенгек та Флеберг – колонії німців католицького віровизнання, вихідців із Судетських гір (Чехія), які себе вони називали богемцями; Багінсберг і Славці – поселення німців-лютеран зі Швабії, Вінтенбергу, Палатинату (стосовно них, то й можна використати етнонім «шваби»). Багінсберг (нім. «гора Багінських») – лютеранська (швабська) колонія, що з часом стає найбільшою німецькою колонією на Покутті, охоплювала протестантські парафії від Снятина (Августдорф) до Отинії (Нойдорф, Мікульсдорф).^[3]

Як відзначає Іван Монолатій, на поч. ХХ ст. на коломийських передмістях мешкало 2 295 німців, які часто мігрували у пошуках оптимальної реалізації своєї професійної кваліфікації.^[4]

Окрім фахової діяльності, коломийські німці розвивали й своє культурно-релігійне життя, що зосереджувалося переважно біля храмів. Біля лютеранської кірхи сформувався основний духовний осередок євангельської спільноти Коломиї. У 1869 р. лютеранська громада Багінсберга отримала статус автономної релігійної спільноти, яка охоплювала й інших коломийських протестантів, які до того часу належали до протестантської парафії міста Чернівців. Безперечно, приналежність до лютеранської громади Чернівців (на відстані біля 80 км.) гальмувала активний розвиток коломийських лютеран. Після того як коломийські німці залишили це місто в 1940 р. у їхній святині протягом радянського періоду був склад, а з 1997 р. сакральну споруду передали УГКЦ (оскільки лютеранська кірха втратила своїх господарів, які більше не повернулися на ці землі), котра надала храму титул святого Миколая (теперішня вул. Симона Петлюри). Лютеранська кірха була зведена в неоготичному архітектурному стилі з домінуванням високої вежі над входом, що гармонійно завершує вертикальну композицію. На нашу думку, навіть храмове зодчество євангелічно-лютеранської Церкви з консервативними архітектурно-стилістичними рисами було чинником збереження релігійної і культурної ідентичності німців у гетерогенному міському соціумі.

Отож, німецькі колонії Коломиї були поділені на дві основні конфесії – лютеранську та римо-католицьку. Погоджуємося з думкою Лідії Федик про те, що «віросповідання у випадку німців Галичини виконувало подвійну роль: римо-католицьке переважно сприяло асиміляції у формі полонізації, протестантське – збереженню національної самобутності. Водночас саме протестантське віросповідання стало каталізатором міжнаціональних стосунків (німецько-польських, німецько-українських) без втрат для власної націо-

^[3] Andrii Kobyliański, "Nimets'ka Kolomyia," *Ukraina Inkognita*, accessed February 25, 2016, <http://ukrainaincognita.com/ivano-frankivska-oblast/kolomyiskyi-raion/kolomyya/nimetska-kolomyya>

^[4] Ivan Monolatii, "Nimtsi Kolomyi", *Nezalezhnyi kul'turolohichni chasopys «I»* 62 (2010): 68, accessed February 25, 2016, doi: http://www.ji.lviv.ua/n62texts/monolatii_Nimci.htm

нальної ідентичності. Очевидно цьому сприяли особливості даного віросповідання не переобтяженого обрядовістю, тісно пов'язаною з національною культурою».^[5] Слушність такого міркування доводить факт того, що окремі родини з виразно німецькими прізвищами у теперішній Коломиї, належачи до римо-католицької парафії, швидше ідентифікують себе з поляками, ніж німцями. На нашу думку, тут має місце асиміляція через домінування польського етнічного фактора в латинському католицизмі Галичини в першій половині ХХ ст. Як і на сьогодні, римо-католицькі парафії Коломиї до ліквідації радянською владою належали до Львівської архієпископії, ординаріями якої були етнічні поляки.^[6] Звісно, що більшість духовенства становили поляки, тому природно, що німці-католики зазнавали виразної полонізації. Відповідно, сьгоднішні нащадки коломиїських німців походять із давно полонізованих родин саме через конфесійний чинник. Полонізацію німців-католиків не стримав навіть той факт, що вони мали у Коломиї «свій» храм, а не належали до громад «польських» костелів.

Найбільш помітною постаттю в протестантизмі на Прикарпатті межі століть був Теодор Цюклер (Цеклер; нім. Theodor Zockler, 1867–1949) – німецький священник-євангеліст, філантроп. Свою діяльність протягом 48 років провадив у Станиславові. Виходець із сім'ї університетського професора, випускник Лейпцизького університету, доктор теології, який 1891 р. оселився в Станиславові зі сміливими планами євангелістської місії серед місцевого німецького населення (приблизно 400 осіб із 30 тисяч мешканців міста) та єврейства. Йому тоді було всього 23 роки, а його місійні плани стосовно лише німців та євреїв переросли у широке духовне служіння й соціальну роботу для всіх мешканців цього міста. Саме Т. Цюклер був ініціатором інкультурації до того часу традиційного німецького лютеранства, перетворивши його на зрозуміле для українців віросповідання, зокрема адаптувавши візантійське богослужіння (Божественну літургію Святого Івана Златоустого).

Проте звернемося до первісних намірів Т. Цюклера, який переселився у невідоме для себе місто. Ідея служіння серед єврейського населення з метою його християнізації, безперечно, відрізнялася від середньовічного тріумфалізму з метою будь-що-будь охрестити старозавітний обраний народ.

Правда, на виразній перешкоді тут була проблема національної ідентичності, адже в ХІХ чи першій половині ХХ ст. конфесійне в Галичині (і не тільки) зазвичай було невід'ємне від національного, скажімо: українець – греко-католик, поляк – римо-католик (хоч і були українці-латинники), німець

^[5] Lidiia Fedyk, "Mimets'ki etnokonfesiini spil'noty Halychyny na tli etnopolityky Pol'shchi (1919–1939 pp.)", in *Kraieznavstvo: naukovyi zhurnal* 4 (85) (Kyiv, 2013): 181.

^[6] Сьгоднішнім львівським митрополитом РКЦ є архієпископ Мечислав Мокшицький, теж етнічний поляк, який проводить виразний курс на українізацію латинського католицизму, добре розуміючи сучасну етно-культурну ситуацію в Україні, зокрема і в Галичині. Безумовно, етнічні поляки мають змогу відвідувати богослужіння і польською мовою. У більшості парафій Меси відправляються по чергово українською та польською мовами.

– лютеранин чи римо-католик, єврей – юдей («Мойсеєве визнання»). Отже, можемо стверджувати, що на початку ХХ ст. домінувало етноконфесійне розуміння релігійної ідентичності людини.

Т. Цьоклер певною мірою провіщав тенденції другої половини ХХ ст., коли національне не тяжіло над вибором віросповідання людини. Про це в одному з інтерв'ю говорив о. Олександр Мень (1935–1990):

«Християнізації ж євреїв у наші дні сприяє те, що вона тепер не має прямого зв'язку з національною проблемою. Якщо до революції хрещений єврей автоматично ставав «руським», то тепер цього немає. Слова «єврей» та «юдаїст» вже більше не синоніми. Єврей-християнин не тільки не припиняє бути євреєм, але ще глибше починає розуміти смисл духовного покликання свого народу».^[7]

Митрополит Парижу кардинал Жан-Марі Люстіже (1926–2007) підкреслював свою національну єврейську ідентичність у сотеріологічному світлі християнства: «Я народився євреєм і далі ним залишаюся. Для мене покликанням Ізраїлю є дарування світла поганам. Така моя надія у вірі, що саме християнство є виконанням тієї місії».^[8] Як відомо, християнська віра, не могла врятувати охрещених євреїв під час Шоа, прикладом чого є смерть дочки Ізраїлю, канонізованої Католицькою церквою, Едити Штайн (1891–1942).

Т. Цьоклер з ідеєю місії серед євреїв зустрівся під час навчання в Лейпцігу та під впливом друга його батька Франца Деліча, який викладав Старий Завіт і заснував в університеті у 1886 р. інститут «Юдаїкум», а також свого приятеля, випускника юдаїки Августа Віганда, котрий нетривалий час служив місіонером у Станиславові. Молодому й наповненому ентузіазмом проповідникові один охрещений галицький єврей висловив таку думку:

«Займіться спочатку представниками власного народу на Сході, вони не мають духовної опіки, вони ж занепадають. Ви й справді вважаєте, що мій народ може вірити в Ісуса, в Євангеліє, не бачачи, щоб євангелістські християни в цих краях вели по-справжньому християнське життя? Вони ж якраз засвідчують протилежне до життєвої сили Євангелія, про яку ви твердите <...> Отож, ідіть туди, започаткуйте там нове життя, якщо зможете, а тоді побачите, чи в змозі ви зробити щось для Ізраїлю.»^[9]

На той час Католицька церква в Галичині не приділяла уваги місіонерству серед євреїв. Духовенство далеко не завжди спростовувало побутові уявлення про втрату Божого благословіння цим народом, до Другого ватиканського собору було ще кілька десятиліть.

^[7] Aleksandr Men', "Evrei i khristianstvo," in Sergei Bychkov, *Khronika neraskrytogo ubiistva*, (Moskva, 1996), accessed February 25, 2016, doi: <http://www.alexandremen.ru/books/bychkov/bychl4.html>

^[8] Miroslaw Miarczynski, "Kardynal Jean-Marie Lustiger – drugi papiez zydowskiego pochodzenia?," *Kosciol.pl*, April 16, 2005, accessed February 25, 2016, <http://www.kosciol.pl/article.php/20050416120637256>

^[9] Erazmus Tsekler, *Vy musyte zhyty! Teodor Tsekler iak zasnovnyk naibil'shoi blahodiinoi orhanizatsii u Skhidnii Ievropi*; pereklad z nim (Ivano-Frankivs'k: Lileia-NV, 2013), 24.

Саме до А. Віганда приїхав в гості й погодився на нетривалий час замінити його в євангелістській парафії Т.Цьоклер, але ситуація склалася так, що оселився тут на кілька десятиліть. Тому завдання, до якого закликав галицький єврей-християнин А. Віганда, випало виконувати Т. Цьоклеру. Відомо, що трагічні події Другої світової війни кардинально змінили етно-конфесійну ситуацію в Галичині, зокрема: практично все єврейство було знищено, а німці-протестанти покинули ці землі.

Наприкінці XIX століття у Станиславові небагата німецька євангелістська громада, що налічувала 375 членів (загальна кількість населення міста – 30 тисяч чоловік), недільні зібрання проводила в орендованій залі готелю. Навіть свого пастора вони не мали. Ліллі Бреденкамп-Цьоклер (1847–1968) у своїй книзі «Бог чує молитву» так описує тодішню релігійну ситуацію німців-протестантів: «Священик громади мешкав в Угарсталі – селі, до якого можна було дістатися за півтори години їзди залізницею і ще півгодини підводою. Його прихід, до якого відносилось сім більших і декілька менших філіалів, охоплював площу у 8450 квадратних кілометрів. Тому не дивно, що він лише чотири рази на рік мав змогу відправляти Службу Божу в Станиславові. До того ж він був важко хворий на легені. Але за допомогою спілки Густава-Адольфа йому вдалося побудувати в Станиславові невеличку скромну церквочку, тож служби більше не мусили правити в залі постоялого двору. Але в церкві ще не було органу, вежі, достатньої кількості лавок і дзвонів. У неділю один старий саксонець, колишній фельдфебель, відправляв читану Службу божу. Він ще готував дітей до конфірмації, але не міг навчити їх нічого, крім суто поверхових речей.»^[10]

У Станиславові Т. Цьоклер, крім душпастирства, зайнявся також підприємницькою діяльністю, звівши фабрику з виробництва агротехніки VIS, де вчилися ремеслу й працювали хлопці з німецьких сиротинців. Таким чином ці підлітки вдало соціалізувалися. Досі в Івано-Франківську можна побачити кришки каналізаційних люків із написом VIS – як згадка про фабрику Т.Цьоклера.

1896 р. Теодор разом із дружиною Ліллі відкрили неподалік від кірхи сиротинець «Вифлеєм». Згодом на кошти подружжя Цьоклерів поруч звели кам'яницю, в якій жили незаможні робітники фабрики, кухарі, пекарі.

1898 р. на чолі зі своїм пастирем німецько-протестантська громада Станиславова збудувала школу, в приміщенні якої досі знаходиться Івано-Франківська ЗОШ № 11 (вул. Б. Лепкого), на стіні якої розміщена меморіальна дошка в пам'ять про Т. Цьоклера.

Серед багатьох прикладів дієвого соціального служіння подружжя Цьоклерів варто перелічити окремі установи, що в протестантському середовищі отримали назву «станиславівські заклади»: будинок «Сарепта», в якому сест-

^[10] Цит. за: Ivan Bondarev, “Kircha zlitaiе u nebo. Pro khram, iakyi pidirvaly sovity,” Reporter, April 17, 2015, accessed February 25, 2016, <http://report.if.ua/gazeta/neformat/kirha-zlitaye-u-nebo-pro-hram-yakyj-pidirvaly-sovity/>

ри милосердя доглядали дітей, а також містилися притулок для учениць нормальної школи «Бетаніен», притулок для гімназисток «Елім», дім для літніх людей «Сунем»; будинок для хлопчиків «Мартінеум»; притулок для молодих вікаріїв «Паулінум»; притулок для літніх і хворих людей. Усі ці заклади були благодійними, без жодної державної допомоги, а лише завдяки пожертвуванням, які шукав сам Т. Цюклер, зокрема в Європі й Америці. Т. Цюклер умів піднятися понад вузькі межі конфесійного й національного, адже в його закладах виховувалися, лікувалися не лише німецькі, але й українські, польські та єврейські діти.^[11]

Подружжя Цюклерів люб'язно запрошувало співробітників своїх благодійних закладів набиралися сил і відпочивати у їхній віллі «Крокус» («Біла вілла») у селі Татарів (теперішня Івано-Франківська область), що в мальовничих Карпатах. Цей дім д-р Теодор називав «мій Патмос». Зокрема, в 1939 р. тут відпочивали польські євангельські сестри варшавського будинку сестер милосердя.^[12]

Зважаючи на величезний авторитет, Т. Цюклер 1924 р. очолив Союз церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання (СЦАГ). Вже наступного року із СЦАГ у Станиславові та Коломиї відокремилася Українська Євангельсько-Реформована Церква (УЄРЦ), основною метою якої була «українізація» євангельського християнства в Галичині з акцентом на кальвінізмі. Єпископом УЄРЦ став саме Т. Цюклер, який проповідував серед українців рідною для них мовою, що було важливим жестом поваги німця до своєї української пастви. Відомо, що він налагодив взаємини з євангелічними українцями з США та Канади.

На наше переконання, основи діяльності Української лютеранської церкви значною мірою заклав саме Т. Цюклер. Він хоча і був німцем не тільки за походженням, але й за місцем народження, проте зумів піднятися над вузько етнічним, розуміючи в заклику Христа «йдіть, отже, і зробіть учнями всі народи» (Мт. 28, 19) важливість не стільки слів, проповідей, навчання, як конкретної дії, власного прикладу.

У часи загального сум'яття пастор Т. Цюклер не був дезорієнтований фашистською ідеологією, однозначно її відкидав як злочинну й антилюдську.^[13]

Після відомих історичних подій у грудні 1939 р. родина Цюклерів виїхала зі Станиславова разом із рештою німецько-протестантської громади. Сім'я довголітнього станиславівського пастиря останній раз відвідала місто свого проживання 1943 р. та, на жаль, побачила прикру картину розрухи й запустіння у всіх своїх численних харитативних закладах. Теодор Цюклер помер 1949 р. у Німеччині.

^[11] Svitlana Flys, "Villy i pansionaty staroi Hutsul'shchyny: «Krokus» u Tatarovi," Trymai kurs, November 4, 2014, accessed February 25, 2016, http://kurs.if.ua/articles/villy_i_pansionaty_staroi_gutsulshchyny_krokus_u_tatarovi_9006.html

^[12] Там само.

^[13] Halyna Petrosaniak, "Misiia pastora Tsioklera," Reporter, March 10, 2011, accessed February 25, 2016, <http://report.if.ua/gazeta/neformat/Misiya-pastora-Coklera/>

Євангелістський храм, який височів практично в центрі Станиславова, підірвали у 1971 р. Хоча і минула епоха найбільших варварських руйнувань святинь, але протестантський храм знищили через те, що він, по-перше, завершував собою перспективу однієї з вулиць, що вела від залізничного вокзалу в центр міста, а по-друге, тут планували, що і реалізували в 1975 р., звести пам'ятник Леніну, тому, звісно, таке сусідство не могло бути.

Внук доктора Теодора – Крістіан-Еразмус Цьоклер, німецький хірург і письменник, написав книгу «Ви мусите жити! Теодор Цеклер як засновник найбільшої благодійної організації у Східній Європі», яка 2013 р. побачила світ українською мовою, що примітно, саме в Івано-Франківську. Крістіан Еразмус Цьоклер є активним членом громадської організації «Галицькі німці», яку заснував ще його дід та яка відома в сучасній Україні багатьма добродійними акціями, зокрема, в галузі медицини. З цієї праці довідуємося багато про діяльність німецько-протестантської спільноти Станиславова, лідером якої протягом кількох десятиліть був д-р Т. Цьоклер. Автор, щоправда, не розглядав українсько-німецьких стосунків у сфері релігії, зокрема питання виникнення саме українського євангелістського руху в 1920-ті роки.

Жертовне пастирське служіння й плідна соціальна діяльність Теодора Цьоклера принесла свої плоди у відродженій Українській лютеранській церкві, яка на сьогодні активно працює у різних місцевостях нашої держави, послідовно дотримуючись у своєму христоцентричному служінні чіткої української патріотичної позиції, що простежується у мові богослужінь, обрядовості, соціальних проектах, публічних зверненнях. Відзначимо, що єпископ УЛЦ В'ячеслав Горпинчук переклав з англійської на українську мову ряд лютеранських богословських книг, зокрема твори Мартина Лютера. На сьогодні в Івано-Франківську також є громада Української лютеранської церкви.

Як бачимо, автентичний німецько-протестантський культурно-релігійний світ, який сформувався протягом ХІХ – 1930-х рр., повністю зник через відповідну національну політику Радянського Союзу. Ті євангелістські спільноти, яким вдавалося функціонувати протягом УРСР та які відродилися в часи незалежності, зокрема в структурі Української лютеранської церкви, фактично значною мірою започаткувалися етнічними німцями, котрі протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. мешкали в Галичині, зокрема у Колодії та Станиславові.